

УДК 343.9 : 316.647.82 : 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.8>

ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Зейналов Алі Огли,
*аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

Зейналов Алі Огли. Гендерно зумовлене сексуальне насильство під час міжнародного збройного конфлікту на території України: постановка проблеми.

У статті висвітлюється проблема гендерно зумовленого сексуального насильства під час міжнародного збройного конфлікту на території України. На підставі аналізу міжнародних документів, міжнародного звичаєвого права, наукових джерел свідчить про те, що сексуальне насильство та гендерно зумовлене насильство є відмінними поняттями. Однак у контексті судової практики України за статтею 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу України гендерно обумовлене насильство носить виключно сексуальний характер та виражається переважно у вигляді зґвалтувань осіб за ознакою гендеру. Підтримано доктринальний підхід, відповідно до якого ознаками сексуального і гендерно зумовленого насильства виступають: 1) діяння (фактичний акт), 2) примус (акт вчиняється проти волі особи), 3) причина (зумовлена гендером), 4) наслідки (завдання особі одного чи декількох видів шкоди чи страждань). Встановлено ознаки зґвалтування, пов'язаного зі збройним конфліктом, що випливають з Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Елементів злочинів Міжнародного кримінального суду, а також зі звичаєвого міжнародного права. Actus reus зґвалтування полягає в тому, що злочинець посягнув на тіло особи, вчинивши діяння, наслідком якого було проникнення, навіть незначне, в будь-яку частину тіла потерпілого чи злочинця, статевим органом, або ж проникнення в анальний чи вагінальний отвір потерпілого будь-яким предметом чи будь-якою частиною тіла; належність зґвалтування до складової воєнних злочинів визначається наявністю специфічної обстановки (примус з боку військовослужбовців). Means reus зґвалтування полягає в необхідності встановити усвідомлення злочинцем посягання на тіло людини шляхом вчинення діяння, наслідком якого було проникнення; в усвідомленні ним обставин вчинення діяння (застосування сили чи погрози її застосування, застосування примусу, використання обстановки, яка характеризується примусом, нездатність особи надати згоду, що виражає її дійсну волю), зокрема й відсутності згоди потерпілої особи.

Ключові слова: гендерно зумовлене насильство, сексуальне насильство, кримінальна відповідальність, воєнний злочин, порушення законів та звичаїв війни, злочин, збройний конфлікт міжнародного та неміжнародного характеру, зґвалтування, гендер, правосуддя перехідного періоду, міжнародні кримінальні трибунали.

Zeinalov Ali Ogly. Gender-based sexual violence during the international armed conflict on the territory of Ukraine: problem statement.

The article highlights the problem of gender-based sexual violence during the international armed conflict on the territory of Ukraine. Based on the analysis of international documents, customary international law, and scientific sources, it is shown that sexual violence and gender-based violence are distinct concepts. However, in the context of Ukrainian judicial practice under Article 438 “Violation of the Laws and Customs of War” of the Criminal Code of Ukraine, gender-based violence is exclusively sexual in nature and is expressed mainly in the form of gender-based rape. The doctrinal approach is supported, according to which the signs of sexual and gender-based violence are: 1) an act (an actual act), 2) coercion (an act committed against the person’s will), 3) a cause (determined by gender), 4) consequences (causing one or more types of harm or suffering to a person). The author identifies the

signs of rape related to armed conflict arising from the Rome Statute of the International Criminal Court, the Elements of Crimes of the International Criminal Court, and customary international law. The actus reus of rape is that the perpetrator has assaulted the body of a person by committing an act that resulted in penetration, even minor, of any part of the victim's or perpetrator's body with a sexual organ, or penetration of the victim's anus or vagina with any object or any part of the body; the fact that rape is a component of war crimes is determined by the presence of a specific situation (coercion by military personnel). The mens rea of rape is the need to establish the perpetrator's awareness of the encroachment on the human body by committing an act that resulted in penetration; the perpetrator's awareness of the circumstances of the act (use of force or threat of force, use of coercion, use of a coercive environment, inability of the person to give consent expressing his or her true will), including the absence of the victim's consent.

Key words: gender-based violence, sexual violence, criminal liability, war crime, violation of the laws and customs of war, crime, international and non-international armed conflict, rape, gender, transitional justice, international criminal tribunals.

Постановка проблеми. Гендерно зумовлене насильство є доволі поширеним явищем під час будь-яких збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру. Не є винятком і міжнародний збройний конфлікт на території України, який набув найбільш небезпечної форми після повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – рф) на територію нашої країни. міжнародного збройного конфлікту на території України та особливо після повномасштабного вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну. Повідомлення в медіа повсякчас рясніють інформацією про жорстокі воєнні злочини російських солдат на тимчасово окупованій території України, пов'язані зокрема з гендерно зумовленим насильством. Зазвичай таке насильство набуває обрисів сексуального та виражається у вчиненні злочинів, які за зовнішніми (об'єктивними) ознаками схожі з ординарними (загальнокримінальними) злочинами, однак відрізняються за контекстуальними обставинами, а тому охоплюються таким воєнним злочином, як порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України).

Наприклад, за даними українського омбудсмена Д. Лубінця, найбільше злочинів сексуального характеру окупанти вчинили у Херсонській, Донецькій, Київській і Харківській областях. З початку повномасштабного вторгнення на території України зафіксовано 296 фактів насильства на сексуальному ґрунті. *Стосовно чоловіків – 107 фактів сексуального насильства, стосовно жінок – 179 фактів сексуального насильства. 15 фактів сексуального насильства зафіксовано прокурорами стосовно неповнолітніх дітей. 14 фактів – стосовно дівчаток, і один – стосовно хлопчика. Серед наведених фактів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, є такі види сексуального насильства: звалтування, каліцтво або насильство над статевими органами, примусове оголення, погрози спробою звалтування, і примус дивитися на сексуальну наругу над близькими особами. Найбільша кількість фактів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, наразі зафіксована у Херсонській області – 89 фактів, у Донецькій області – 75 фактів, у Київській області – 57 фактів. Відповідно у Харківській області зафіксовано – 33 факти, у Запорізькій області – 19, у Чернігівській області – 8, в Луганській області – 3, у Миколаївській області – 10, у Сумській області – 2 [1].*

Водночас лише офіційна судова статистика, кінцеві судові рішення можуть слугувати підґрунтям дослідження такого явища, як порушення законів та звичаїв війни у формі застосування до цивільного населення (переважно – жінок) гендерно зумовленого сексуального насильства.

Стан опрацювання цієї проблематики в теорії кримінального права є доволі динамічним, розпочинаючи з доктринальних праць теоретиків права, закінчуючи вченими-криміналістами. Зокрема у царині дослідження гендерно зумовленого насильства у вказаних аспектах виокремимо наукові праці таких вітчизняних науковців, як Н.В. Анішук, Ю.Б. Ірха, І.Г. Заворотько, Е.М. Кісілюк, Н.М. Оніщенко, О.С. Петрунова, А.С. Політова та інших, а також доробок зарубіжних дослідників, як-от Марія Еріксон, Рейчал Слатер, Стейсі Бенвейл, Інес Петерсон, Вольфган Шомбургта тощо. При цьому, якщо зарубіжні дослідники зазвичай працюють з документальним матеріалом, в якому фіксуються воєнні злочини під час збройних конфліктів на території тієї чи іншої країни, то сучасні українські вчені мають можливість здійснювати свої пошуки закономірностей гендерно зумовленого насильства в режимі реального часу, занурюючись повною мірою в проблеми правозастосування за ст. 438 КК України та задокументовані криваві воєнні злочини російських солдат на терені нашої країни.

Метою статті є аналіз судової практики стосовно гендерно зумовленого насильства під час міжнародного збройного конфлікту на території України.

Виклад основного матеріалу. Варто звернути увагу на те, що поняття «гендерно зумовлене насильство» не має своїх чітко окреслених нормативних меж на рівні національного законодавства. Тим не менше воно визначається як в міжнародних інституційних документах, так і в міжнародному прецедентному праві. Не стоять осторонь від такого процесу й науковці. Тим не менше, будемо виходити з того, що «гендер» (англ. gender, від лат. genus «рід») – це очікувані в межах відповідної культури, поведінка чоловіків і жінок, заснована на ролях, відносинах і цінностях, які приписуються їм через стать [2, с. 6]. При цьому якщо поняття «стать» означає біологічну (фізіологічну) належність людини з визначенням біологічних відмінностей між чоловіками та жінками, то гендер – це соціальна стать, що визначає поведінку людини в суспільстві, а також те, якою її сприймають; розбіжність між соціальними позиціями чоловіка та жінки [3, с. 5-6]. Підтвердження цьому знаходимо і в міжнародних документах. Так, у ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду зазначено, що поняття «гендер» належить як до жіночої, так і до чоловічої статей [4].

І.Г. Заворотко на підставі аналізу міжнародно-правових документів виокремлює такі ознаки сексуального і гендерно зумовленого насильства: 1) діяння (фактичний акт), 2) примус (акт вчиняється проти волі особи), 3) причина (зумовлена гендером), 4) наслідки (завдання особі одного чи декількох видів шкоди чи страждань) [5, с. 61]. При цьому ця дослідниця чітко розмежовує гендерно зумовлене насильство та сексуальне насильство. На її думку, «не всі акти гендерно обумовленого насильства є сексуальним насильством. Наприклад, масові вбивства чоловіків-представників цивільного населення, які придатні за віком для проходження військової служби, у певному населеному пункті здійснюються злочинцями через сприйняття чоловіків потенційними учасниками воєнних дій, що зумовлено їх соціальною роллю (гендером). Зазначені акти безумовно є гендерно обумовленим насильством, разом з тим, не є сексуальним насильством. Не всі акти сексуального насильства є гендерно обумовленим насильством. Наприклад, акти сексуального насильства, що застосовуються до особи як вид катування часто не є гендерно обумовленим насильством, адже вчиняються відносно особи не через її гендер, а задля отримання інформації, покарання чи з іншою метою» [5, с. 62].

У Римському статуті МКС криміналізується зґвалтування, пов'язане з конфліктом, як складова, зокрема, воєнних злочинів, а саме поняття та склад визначається в Елементах злочинів МКС [4, с. 12, 35, 46]. В понятті зґвалтування в цьому контексті можна виокремити *actus reus* і *mens rea*. *Actus reus* полягає, насамперед, в тому, що злочинець посягнув на тіло особи, вчинивши діяння, наслідком якого було проникнення, навіть незначне, в будь-яку частину тіла потерпілого чи злочинця, статевим органом, або ж проникнення в анальний чи вагінальний отвір потерпілого будь-яким предметом чи будь-якою частиною тіла. Саме ж проникнення не обмежується використанням виключно статевих органів. Воно може вчинятися з використанням об'єктів та (або) отворів тіла, які за своєю природою не вважаються сексуальними (справа Жан-Поля Акаєсу) [6, с. 167]. При цьому належність зґвалтування до складової воєнних злочинів визначається наявністю специфічної обстановки, а саме відповідний примус з боку військовослужбовців. При цьому саме по собі зґвалтування потерпілої особи за наявності збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру завжди прирівнюється до відповідного примусу. В рішенні МКС у справі Жан-П'єра Бемби визначено, що чинниками, що визначають примус, окрім цього, є кількість осіб, які вчиняють злочин, або якщо зґвалтування вчиняється протягом чи одразу після завершення бойових дій, або якщо воно вчиняється разом із іншими злочинами [7, с. 54].

Що стосується *mens rea* зґвалтування, то слід установити, що злочинець повинен усвідомлено посягнути на тіло людини шляхом вчинення діяння, наслідком якого було проникнення [6, с. 56]. Окрім того, *mens rea* зґвалтування виражається в усвідомленні злочинцем обставин вчинення діяння (застосування сили чи погрози її застосування, застосування примусу, використання обстановки, яка характеризується примусом, нездатність особи надати згоду, що виражає її дійсну волю), зокрема й відсутності згоди потерпілої особи рішення МКТЮ у справах Драголюба Кунараца та інших [8, с. 156], Сільвестра Гакумбітсі [9, с. 61].

Як стверджує І. Сваюля, найбільший парадокс збройних конфліктів полягає в тому, що участь у них переважно беруть чоловіки, а найбільше у них потерпають жінки та діти. Руйнування системи суспільних послуг, що надають на рівні громад, недоступність правоохоронних органів, об-

межений доступ до медичних закладів та провайдерів соціально-психологічної підтримки спричиняють посилену вразливість постраждалих у збройному конфлікті [10, с. 127].

Водночас, на нашу думку, такий погляд науковця є помилковим, оскільки жінки у збройних конфліктах далеко не завжди можуть виконувати роль жертви, а чоловіків не варто представляти виключно в ролі гвалтівників чи злочинців. В сучасних збройних конфліктах жінки відіграють різні ролі: вони можуть бути як комбатантами, так і злочинцями (зокрема вчиняти злочини сексуального характеру [11]. Як підкреслює британська дослідниця С. Лінтон, сотні жінок виступали як обвинувачені після Другої світової війни; 96 тис. жінок судили в традиційних судах Руанди (судах «Гакака»); близько 30–40% комбатантів у ході громадянської війни в Ліберії 1989–1996 та 1999–2003 рр. були жінками; в 25% групових зґвалтувань, вчинених у ході збройного конфлікту в Сьєрра-Леоне у 1991–2002 рр, жінки виступали як злочинці [12]. Чоловіки – жертви гендерно зумовленого насильства відчували значні психологічні, фізіологічні та соціальні проблеми [13].

Аналіз вироків, ухвалених судами України за ст. 438 КК України, дозволяє зробити висновки про достатньо невелику кількість остаточних судових рішень, якими військовослужбовці збройних сил РФ визнавалися винуватими у жорстокому поводженні з потерпілими, цивільним населенням України, у формі гендерно зумовленого сексуального насильства над ними, зокрема зґвалтувань [14–19]. Однак доволі зрозуміло, що кількість потерпілих від сексуального гендерно зумовленого насильства військовослужбовців зс РФ у цій кривавій війні є вельми великою. Статистика Офісу Генерального прокурора не враховує всіх фактів такого порушення законів та звичаїв війни. Що є зрозумілим. Багато потерпілих від сексуального гендерно зумовленого насильства на деокупованих територіях не хочуть чи бояться розголосу, а на тимчасово окупованих територіях України про кількість потерпілих від сексуального гендерно зумовленого насильства лише можна здогадуватися та припускати.

Водночас у контексті правосуддя перехідного періоду, яке безсумнівно настане після перемоги України над РФ, важливим аспектом стане виявлення та правове встановлення фактів гендерно обумовленого насильства під час збройного конфлікту міжнародного характеру. При цьому проблема такого насильства у ході здійснення правосуддя перехідного періоду розглядається в основному у зв'язку з діяльністю міжнародних кримінальних трибуналів. Велика кількість досліджень присвячена Міжнародному трибуналу по колишній Югославії (МТКЮ) та Міжнародному трибуналу по Руанді (МТР). Ці трибунали фактично вперше розглядали зґвалтування та інші дії сексуального характеру як міжнародні злочини [20, с. 1007–1018]. Попри те, що діяльність указаних трибуналів стосовно кримінального переслідування за злочини гендерно обумовленого сексуального характеру була визначною, все ж слід відзначити, що кількість обвинувальних висновків та обвинувальних вироків в аспекті притягнутих осіб до кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни у формі застосування до осіб за ознакою гендеру гендерно зумовленого сексуального насильства, є досить незначною. Так, в МТКЮ обвинувачення у зґвалтуваннях та інших діях сексуального характеру було висунуто стосовно 78 зі 161 підозрюваного. Проте засуджено було цією міжнародною інституцією всього 32 особи [21].

Більшою мірою такий стан речей пов'язаний з тим, що зібрати та використувати докази (показання жертв сексуального насильства, фотографії, відеозаписи тощо) таких воєнних злочинів, вчинених багато років тому, досить складно. Разом з тим, важливу роль у розслідуванні сексуального насильства відіграють речові докази, медичні документи, висновки експертів.

Сексуальне насильство під час збройних конфліктів може набувати різних форм, які не обмежуються тим переліком загальнокримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена у національному кримінальному законодавстві. Дослідження сексуального насильства в Уганді наочно демонструють, що сексуальне насильство в цій країні набувало не лише форми зґвалтування, а й виражалося як примусова вагітність чи примусовий аборт [22, с. 71–93]. При цьому за відсутності кримінально-правової заборони у національному кримінальному законодавстві конкретної форми сексуального насильства уможливорює розгляд таких справ виключно у межах позасудового процесу (наприклад, комісіями по встановленню істини).

Як підкреслюють дослідники, недостатньо встановлені факти вчинення кримінальних правопорушень сексуального характеру. Необхідно вживати цілий ряд заходів, спрямованих на подолання гендерної нерівності в суспільстві [22, с. 88]. За відсутності освітніх програм та програм професійної підготовки, які дозволяють отримати знання та знайти роботу, жінки не можуть вивратися з замкнутого кола бідності, залежності та насильства. Більше того, у випадках, коли не-

можливо забезпечити переселення жертв в інші регіони, вони продовжують проживати в одній місцевості з насильниками, що може зумовити залякування потерпілих та свідків, як це мало місце в Руанді [23].

Висновки. Таким чином, для ефективного правосуддя реального часу в Україні та правосуддя перехідного періоду, до якого нам слід готуватися, важливого значення набуває врахування досвіду притягнення до відповідальності винуватих за злочини, що полягають в гендерно зумовленому сексуальному насильстві, в діяльності міжнародних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Гвалтували по черзі на вогневих позиціях»: сексуальні злочини в російській окупації. Кого і як карають. *Радіо свобода*. 31.05.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povnyu-pryazovya-seksualni-zlochyny-viyskovykh-rosiyi-novi-fakty/32972567.html> (дата звернення 31.05.2024).
2. Lindsey-Curtet C. Addressing the Needs of Women Affected by Armed Conflict: An ICRC Guidance Document, ICRC, 2004, 207 p. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0840_women_guidance.pdf (дата звернення 31.05.2024).
3. Гендерні відносини: архетип, стереотипи, ідентичність / за заг. ред. О.А. Пушонкової, З.В. Шевченко. Черкаси: Чабаненко Ю., 2016. 202 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1020/1/ger0000753.pdf> (дата звернення 31.05.2024).
4. Римський статут міжнародного кримінального суду: Статут; Міжнародні суди від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_588 (дата звернення: 30.08.2020).
5. Заворотько І.Г. Сексуальне і гендерно-обумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин: дис. ... д-ра філософії; галузь знань 29 «Міжнародні відносини», спеціальність 293 «Міжнародне право»; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 301 с.
6. ICTR, Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Trial Chamber, Judgment, ICTR96-4, 02.09.1998. URL: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/casedocuments/ictr-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> (дата звернення 31.05.2024).
7. Prosecutor v Jean-Pierre Bemba, Trial Chamber III, Judgment pursuant to Article 74 of the Statute, ICC-01/05-01/08, 21.03.2016. URL: https://www.iccpi.int/CourtRecords/CR2016_02238.PDF (дата звернення 31.05.2024).
8. ICTY, Prosecutor v. Dragoljub Kunarac et al., The Trial Chamber, Judgment, IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, 22.01.2001. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf>https://www.iccpi.int/CourtRecords/CR2020_00004.PDF (дата звернення 31.05.2024).
9. ICTR, Sylvestre Gacumbitsi v. Prosecutor, The Appeals Chamber, Judgment, ICTR-2001-64-A, 07.07.2006. URL: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ictr-01-64/appealschamber-judgements/en/060707.pdf> (дата звернення 31.05.2024).
10. Саволя І. Жінки під час збройного конфлікту: від жертви до миротворця. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2017. Вип. 43. С. 127–133.
11. Cohen D. Female Combatants and the Perpetration of Violence: Wartime Rape in the Sierra Leone Civil War. *World Politics*. 2013. № 65 (3). URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/abs/female-combatants-and-the-perpetration-of-violence-wartime-rape-in-the-sierra-leone-civil-war/40294185202988F2BB263A2943A79F8B> (дата звернення 31.05.2024).
12. Linton S. Women Accused of International Crimes: a Transdisciplinary Inquiry and Methodology. *Criminal Law Forum*. 2016, № 27. URL: <http://humanrights.ruc.edu.cn/upic/20160622/20160622163441123.pdf> (дата звернення 31.05.2024).
13. Prosecutor v. Ranko Cestic, «Breko», Case № IT-95-10/1-S; Prosecutor v. Blagoje Simic et al., «Bosanski Samac», Case № IT-95-9-T. URL: https://www.worldcourts.com/icty/eng/decisions/2008.10.29_Prosecutor_v_Cestic.htm (дата звернення 31.05.2024).
14. Вирок Новозаводського районного суду м. Чернігова від 02.11.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107111142> (дата звернення 31.05.2024).
15. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 23.03.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110415036> (дата звернення 31.05.2024).

16. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 25.11.2022 у справі № 729/592/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107503138> (дата звернення 31.05.2024).
17. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 20.05.2024 у справі № 522/6292/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119124094> (дата звернення 31.05.2024).
18. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 23.04.2024 у справі № 361/488/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118555675> (дата звернення 31.05.2024).
19. Вирок Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 29.04.2024 у справі № 650/1870/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118734665> (дата звернення 31.05.2024).
20. Askin, Kelly Dawn. Gender Crimes Jurisprudence in the ICTR: Positive Developments. *Journal of International Criminal Justice*, 2005. № 3. P. 1007–1018.
21. ICTY. In Numbers (as of September 2016). URL: <http://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/in-numbers> (дата звернення 31.05.2024).
22. Lambourne W., Rodriguez Carreon V. Engendering Transitional Justice: a Transformative Approach to Building Peace and Attaining Human Rights for Women. *Human Rights Review*, 2016, № 17. URL: <https://www.proquest.com/docview/1764950717?sourcetype=Scholarly%20Journals> (дата звернення 31.05.2024).
23. Survivors and post-genocide justice in Rwanda: their experiences, perspectives and hopes. *Redress & African Rights*. Redress, London, 2008. URL: <https://reliefweb.int/report/rwanda/survivors-and-post-genocide-justice-rwanda-their-experiencesperspectives-and-hopes> (дата звернення 31.05.2024).